

Саморозвиток особистості юнацького віку в наративних історіях

З погляду постнекласичної психології особистість формується й діагностується за історіями, які вона розповідає про себе. Д. О. Леонтьєв, слідом за М. Бубером, визначає особистість як те, «що відкрито світу й діалогу з іншими людьми» [Леонтьєв, 2010, с.126]. Особистість є діалогічна і проявляється вона в історіях, які повідує іншим та собі самій. В історіях зароджується індивідуальність. Історії створюють її і руйнують. Історії підтримують і спонукають до досягнення цілей, яких без них люди собі б і не ставили. За наративними історіями особистості можливо визначити спрямованість та рівень її саморозвитку.

Особистісний аспект розвитку юнаків та юначок

Особистісний аспект розвитку людини у психології пояснюється двома взаємопов'язаними складовими: нормативною універсальною, що визначається вимогами соціальних ситуацій розвитку до досягнення людиною повноліття, та факультативною, яка пов'язана з постановкою і вирішенням індивідуальних завдань розвитку після завершення соціалізації [Леонтьєв, 2013]. Процес соціалізації в юнацькому віці, особливо у ранньому його періоді, є ще не завершеним. Втім, постановку та вирішення індивідуальних завдань розвитку можна спостерігати ще й на більш ранніх вікових етапах.

На нормативному рівні розвитку формується особистість як соціальний індивід, який належить до певної культури та діє згідно з пропагованими нею цінностями. Соціокультурні цінності засвоюються особистістю шляхом оволодіння нею соціальних практик освіти, ідеології, політики, науки, мистецтва тощо. Факультативного рівня розвитку може досягнути особистість, яка вирішила основні завдання власної соціалізації і спроможна ставити перед собою завдання на смисл. Вирішення саме останніх завдань є рушійним чинником саморозвитку особистості. І хоч не всі особи досягають

факультативного рівня розвитку особистості, але завдання на смисл у певних сферах свого життєздійснення ставить перед собою переважна їх більшість.

Отже, саморозвиток особистості задається як поставленими людиною перед собою завданнями, результатами передбачень, інтерпретаційними уміннями та іншими внутрішніми потенціями і компетентностями особистості, так і культурно-історичним контекстом її життя. Людину як соціальну істоту Г.Л. Тульчинський уподібнює до стрічки Мебіуса, в якій зовнішнє і внутрішнє, суспільне й індивідуальне – не дві площини, а одна [Тульчинський, 2012]. Неможливо провести чітку межу між соціалізацією особистості (наслідуванні соціокультурним зразкам) та її самопроекуванням (втіленні індивідуальних смислів у побудові траєкторії власного життя). Соціалізація особистості не відбудеться без певного ступеня розвитку саморегуляції, без якої соціальні норми і цінності ніколи не зможуть стати регуляторами поведінки людини і котра є необхідною умовою соціальної зрілості людини, її здатності виступати відповідальним членом суспільства [Леонтьєв, 2013]. Тож, у нормативному вимірі розвитку людини формується здатність до постановки завдань на смисл та з'являються перші результати власне саморозвитку особистості.

Сучасний соціокультурний досвід людства є дифузним стосовно різних соціальних спільнот та доступний певному конкретному індивіду, а не консистований і не обмежений надбаннями його найближчого соціального оточення. Множинність соціокультурних практик ставить людину перед завданням їх вибору, варіант рішення якого визначає напрям саморозвитку особистості. Вибір та привласнення певних соціокультурних дискурсів вибудовує риси особистості уже на рівні її соціалізації. Отже, будь-які процеси соціалізації особистості невідривні від власне її розвитку і, саме особистісного (не лише нормативного) в особистості.

Отже, нормативний розвиток є наближенням наявних у людини потенцій до вимог суспільства, рух якого відбувається за напрямом від наявних індивідуальних можливостей людини до втілення їх у реальному житті (від можливостей до реальності). Особистість як соціальний індивід не продукує власних дискурсів, а забезпечується освоєнням та засвоєнням різних

соціокультурних текстів (метанаративів, міфів, легенд тощо), що слугує базою її здатності до саморозвитку. Відповідно рівню їх засвоєння формується соціальна відповідальність та досягаються вікові завдання розвитку з періодичним їх відновленням протягом життя. На рівні соціалізації особистості розвивається її здатність до саморозвитку, задається його напрямок як викарбування особистісних індивідуальних рис і власного життєвого шляху.

За твердженням Д.О. Леонтьєва, на рівні соціального індивіда особистісний розвиток може і завершитись [Леонтьєв, 2013, с. 77]. Особистість уже дорослої людини періодично зазнає певних змін, які є не обов'язково наслідком саморозвивальної діяльності, а спробою повернутися до комфортного стану, який є неможливим у новому контексті її життя. На вимірі соціалізації «відновлення особистості» відбуваються за певними сценаріями, які періодично чи одночасно проживаються людиною.

Самопроектування та саморозвиток особистості здійснюється поза рамками дозрівання і соціалізації, що забезпечує факультативний вимір її розвитку. Особлива відмінність цього рівня розвитку в тому, як стверджує Д.О. Леонтьєв, що цей вимір не є абсолютно обов'язковим, до нього не має нормативних вимог, і кожна людина ставить цілі та орієнтири особистісного розвитку індивідуально [Леонтьєв, 2013]. Оскільки особистий проект не завжди реалізується, тобто самопроектування не завжди призводить до саморозвитку особистості, то, можна передбачити, що самопроектування властиво переважній більшості людей, які пройшли стадію соціалізації в тій чи іншій сфері свого життя. Частково такі проекти реалізуються, що призводить до саморозвитку особистості, а деякі проекти так і залишаються нереалізованими. Тобто, для їх реалізації повинен бути якийсь певний внутрішньо обумовлений поштовх.

Необхідність саморозвитку (факультативний вимір) постає у, так званих, «ситуаціях розриву» власного бачення життєвого шляху. Такі ситуації найчастіше виникають у кризові періоди життя людини. При зміні життєвих ситуацій людина постає перед вибором: адаптуватись чи змінитись. Обидва вибори є розвитком особистості, але лише останній може забезпечити її

саморозвиток. Адаптація передбачає орієнтування людини на соціокультурні норми і забезпечує відчуття унікальності власного «Я». Проекти особистості, яка намагається адаптуватись до чогось, мають частину власного її авторства, але, на відміну від індивідуального самопроекування не здійснюють належного впливу на її життєдіяльність та не забезпечують відчуття унікальності власного життя.

Якщо людиною втілюється її самопроект, який спрямований на зміни у власній особистості шляхом пошуку індивідуальних смислів та визначенні особистих цінностей, то таку людину можна вважати автором власного життя. Авторство визначається через оволодіння власною поведінкою, здатність самостійних дій і саморегуляцію. Будучи особистістю, яка саморозвивається, людина вже не може діяти так як всі, за традицією чи звичаєм, виходячи із загальноприйнятої і загальнозначимої реальності [Розин, 2009].

Таким чином, факультативний розвиток передбачає власне саморозвиток особистості; його можна назвати розвитком від реального до можливого. Результатом цього рівня розвитку є побудова індивідуальної траєкторії життя з власними цілями та орієнтирами особистісного становлення і формування особистісної відповідальності за нього, тобто «створення» такого навколишнього світу, що відповідає переконанням людини. Основним чинником розвитку в такому випадку виступає сама особистість з її індивідуальною ситуацією та особистісними завданнями розвитку.

У юнацькому віці розвиток особистості можливий на обох рівнях. На соціальному рівні, коли розвиток відбувається за принципом: «від індивідуальних можливостей до реальності», особистість вирішує наступні основні завдання: оволодіння соціокультурним досвідом; формування соціально орієнтованої відповідальності; досягнення вікових завдань з подальшим періодичним їх відновленням протягом життя, засвоєння (на основі вибору і привласнення) певних соціокультурних дискурсів. Факультативний розвиток відбувається за принципом: «від реального до можливого», результатом якого є вирисовування власної картини світу, яка відповідає індивідуальним переконанням людини та соціокультурному контексту її життя.

Цей рівень розвитку забезпечується наявністю особистих проєктів, у яких конструюється власна траєкторія життя, унікальна бажана особистість із сформованою особистісно орієнтованою відповідальністю.

Рівень розвитку особистості юнаків можливо діагностувати за особливостями розуміння та інтерпретації нею власного життєвого досвіду. Базуючись на методологічних положеннях тлумачення Н. В. Чепелевою зрілої особистості у рамках постнекласичного наративного підходу [Чепелева, 2010], а також, спираючись на результати емпіричного дослідження особливостей саморозвитку юнаків, вдалося виокремити критерії рівнів розвитку особистості юнацького віку. Такими узагальненими критеріями є: усвідомлення унікальності власного життя; відкритість новому досвіду; відносна незалежність від зовнішніх впливів; творче ставлення до загальноприйнятих дискурсивних практик; відповідальність за власні історії; відчуття свого місця у глобальній соціокультурній системі; лабільність моделі світу залежно від змін соціокультурного контексту.

Усвідомлення унікальності власного життя

Становлення особистості юнацького віку супроводжується інтенсивним розвитком самосвідомості, що сприяє більш адекватному оцінюванню власних індивідуальних можливостей та суспільних умов, у яких перебуває особистість. Розуміння особистісної унікальності ґрунтується на більш адекватній самооцінці за власними здатностями і досягненнями, а не «приміряними» з ідеального образу, як це часто відбувається в підлітковому віці.

Семіотичний аналіз життєвих історій юнаків вказує на насиченість опису власної особистості оцінковими характеристиками. Навіть у формалізованих розповідях, коли юнаки та дівчата обмежуються визначенням лише власного соціального статусу («студентка», «людина», «я не відрізняюсь від інших»), зустрічаються вказівки на унікальність власних здібностей, особистісних рис, які, за очікуваннями оповідачів, розкриваються у майбутньому чи вже вирізняють їх як індивідуальність. Проте, роздуми про своєрідність чи унікальність власного життя у межах соціокультурного контексту («сам по собі я нічого не

вартий, але ми люди (людство) маємо сенс», «я відчуваю себе піщинкою у морі, але і вона не зайва») зустрічаються у наративних розповідях більш високого рівня рефлексії.

Розповіді, які містять висвітлення унікальності власного життя, характеризуються орієнтацією на майбутнє та вирішенням проблеми сенсу життя. В юнацькому віці відбувається усталення ціннісних орієнтацій, що часто проходить під впливом інтенсивних емоційних переживань. Життєві цінності особистості формуються за допомогою зчитування та засвоєння існуючих смислів з соціокультурного досвіду (репродуктивна когнітивна діяльність), а також за допомогою власного смислопородження як якісної зміни в їхньому розумінні та інтерпретації [Зазимко, 2012].

Смислопороджувальна діяльність спостерігається у тих досліджуваних, які в часовій та логічній послідовності різносторонньо висвітлюють історію власного життя, охоплюючи майже всі його сфери. Вони хоча і зрідка, але без стороннього впливу схильні реінтерпретувати власний досвід. Virізняє історії цих досліджуваних подієва насиченість теперішнього часу, за наслідки яких автори приймають відповідальність. У життєвій історії не відбивається фаталістичність, лише у сферах дружби та кохання простежується покладання авторів на долю. Втім, активна інтерпретація подій теперішнього стану не пов'язана з домінуванням даного моменту життя, оповіді здебільшого зорієнтовані на майбутнє, у них майже відсутні плани на найближчу перспективу, в яку входять лише найближчі дні. Опис майбутнього ґрунтується переважно на активній позиції з передбаченням досягнень, здійснення яких залежить як від самого автора оповіді, так і від обставин, що мають скластися.

Щодо осіб, у яких виникають труднощі в тлумаченні певних соціокультурних цінностей, встановлено, що здебільшого їхні наративні історії про власне життя забарвлені нереалістичною модальністю, тобто насичені мріями, які, на думку авторів, можуть ніколи не здійснитися. Отже, нереалістичність мрій суттєво заважає визначенню власних життєвих цінностей.

Усвідомлення неперервності й наступності часу є новоутворенням юнацького віку. Тема майбутнього стає головним виміром у постановці життєвих завдань та самоздійсненні сьогодні. Теперішнє набуває смислу як підґрунтя майбутнього при врахуванні минулого і закладає базу для побудови реальних життєвих планів. Але, поряд з цим, у сучасному соціокультурному просторі відбувається зміна акцентів часової перспективи при якій теперішнє набуває певної ізольованості та суб'єктивності, що відбивається й на особистому досвіді осіб юнацького віку.

Досить часто життєві історії юнаків (особливо це тексти, які адресуються незнайомцю з яким досліджуваний бажає продовжувати позитивні взаємовідносини) обмежуються описанням лише теперішнього стану оповідача чи його характеристик. Характерною рисою таких історій є відсутність опису будь-яких подій, вчинків та емоційних переживань, пов'язаних з ними; є лише позитивна оцінка суб'єкта опису. Така притупленість емоційних переживань у теперішньому часі не сприяє усвідомленню унікальності власного життя. Можна припустити, що ступінь реалістичності особистісного простору таких респондентів не дуже високий, здебільшого вони застосовують захисні форми інтерпретації досвіду, не враховують його реальних моментів, що і призводить до пониження емоційності текстів та відсутності діалогізму.

У цілому, можна зробити висновок, що за будь-яких інтепретативних можливостей життєвого досвіду особи юнацького віку відзначають унікальність власної особистості, хоч ця оцінка і не завжди є адекватною. Втім, лише при врахуванні неперервності та наступності часу власного життя у наративних історіях юнаків фіксується усвідомлення унікальної його траєкторії, розгляд його як неповторної індивідуальної особистої історії, вписаної у соціокультурний та історичний контекст. Унікальність власного життя усвідомлює переважна більшість осіб юнацького віку, чому допомагає розвиток здатності до розуміння й інтерпретації подій та явищ у часовій і логічній послідовності. Таке передбачення власного світу можливого засвідчує рух особистості юнацького віку до факультативного рівня розвитку. На противагу, безпосереднє зчитування та засвоєння найбільш пропагованих

соціокультурних цінностей приглушає емоційність та інтенсивність пошуку власної траєкторії життя.

Відкритість новому досвіду

Дана характеристика є результатом рефлексії в першу чергу теперішніх подій в їх зв'язку з минулим досвідом та перспективою на майбутнє. Особистість усвідомлює власний досвід, а також привласнює (приміряє) на основі осмислення досвід соціокультурний.

Розвиток самопізнання, яке є провідною потребою юнацького віку, відбувається як за рахунок співвіднесення себе з іншими людьми, так і за допомогою оперування сформованими знаннями про себе, що призводить до потреби юнаків бути «відмінними від інших». Вказані зміни в особистісній сфері забезпечуються надбаннями когнітивного розвитку, де відбувається подальше звуження щілини між екзистенційним особистісним досвідом та об'єктивним знанням, що наближує адекватність осмислення власного минулого і спрямування сьогоденного на реальні здобутки в майбутньому. Юнацький вік, на відміну від підліткового, спрямований на більш реалістичне майбутнє, втім, рівень реалізму забезпечується інтерпретативними можливостями особистості щодо набутого нею досвіду.

Юнак все більше занурюється в суспільне життя, пізнає його особливості, що призводить до усвідомлення власних життєвих очікувань, цілей та перспектив. Розуміння соціокультурного контексту власного життя призводить до необхідності не іманентного (що залишається всередині меж можливого досвіду), а трансцендентного розуміння власного життєвого досвіду, в якому з'являється здатність до аналізу різних поглядів щодо певного об'єкта. В інакшому випадку життєвий досвід особистості буде або «закритим» від зовнішньої інформації, або ж особистість «відмовиться» від своєї власної позиції. Рефлектуюче відособлення, яке формується у даному віці, забезпечує відкритість власного досвіду до досвіду іншого при прийнятті та повазі останнього [Зазимко, 2011].

Звичайно, в ранньому юнацькому віці життєві історії інших не можуть відособлено сприйматися від власних. Проте, на кінець юнацького віку, особистість отримує здатність набувати досвіду, що дозволяє їй стати в позицію позазнаходження (за М. М. Бахтіним), рефлексивну позицію (за П. Г. Щедровицьким), що вказує на більш високий рівень розуміння власного життєвого досвіду та відкритості його новому досвіду. Позиція позазнаходження (рефлексивний вихід) забезпечує можливість рефлексуючої діяльності, за допомогою якої створюються складні структури, що сприяють збагаченню і розширенню життєвого досвіду людини.

Даний рефлексивний процес об'єднує соціокультурний досвід, досвід іншого (суб'єкт розуміння прийняв погляд іншого) та власний досвід індивіда (суб'єкт не відмовляється від своїх власних поглядів). Такий спосіб розуміння можливий лише тоді, коли особистість володіє специфічними засобами розуміння і певними комплексними уявленнями, що виробляються з метою об'єднання різних поглядів та різних діяльнісних позицій [Щедровицький, 1995, с. 493].

Емпірично було досліджено наскільки об'єктивно й безвідносно до власних досягнень, юнаки та дівчата сприймають іншого з його реальними здобутками, тобто рівень відкритості власного досвіду досвіду іншого. Інтерпретація отриманих результатів емпіричного дослідження дозволила виділити основні блокуючі штампи розуміння та інтерпретації історії іншого. Встановлено, що основною блокуючою умовою є акцентування уваги на просторові категорії досвіду і упущення часових, тобто неврахування індивідуальних передумов розвитку та їх перспектив. Статистично також встановлено, що відсутність прогностичного передбачення подій блокує розширення особистого досвіду і побудови подальших перспектив власного життя. Виділені і часткові когнітивні патерни, які є обмежувальними у розумінні іншого, наприклад: домінування особистісної сфери у власній життєвій історії блокує сприйняття і прийняття дружніх проявів іншого; акцентування уваги на досягненнях у навчальній сфері блокує розуміння

можливостей самореалізації іншого у сферах, не пов'язаних зі шкільним або вузівським навчанням.

Сприяє відкритості досвіду подієва насиченість соціальної сфери власного життя та сфери кохання, що дозволяє неоднозначно «по-філософськи» оцінювати події життя іншого та його індивідуальність. Відзначено також, що особи, які більш широко інтерпретують власний досвід, схильні до позитивного оцінювання досвіду інших.

Отримані за проведеним дослідженням невисокі кореляційні показники вказують на можливість зникнення деяких установлених зв'язків. Але їх кількість безперечно підтверджує те, що розуміння й інтерпретація власного досвіду виражаються за допомогою опосередкованої, а у деяких випадках (особливо це стосується планованих подій майбутнього), і прямої проєкції інтерпретації власного досвіду на сприйняття іншого.

У цілому дослідження дозволило дійти до висновку, що прийняття і розуміння досвіду іншого як чинник, що сприяє відкритості новому досвіду, світу, довірі до нього, інтенсивно розвивається в юнацькому віці. Без цього аспекту розвиток особистості на факультативному рівні нездійснений.

Зазначимо, у сучасному світі людині щодня доводиться стикатися з великою кількістю інформації, яку вона не встигає не лише інтерпретувати, а й навіть осмислено сприйняти. Особистість змушена одночасно обробляти різні у плановому відношенні ситуації і події культурного та власного життя. Така ситуація не сприяє легкому проходженню процесу рефлексивного відособлення. Тому, часто, ведучи розповідь про себе, особистість відступає від наративного жанру і передає опис певної події, яка протікає лише у просторовому полі сприймання та охоплює декілька сюжетних ліній, котрі не завжди поєднуються автором тексту. Освоєння нового досвіду в такому випадку може відбуватися на рівні «проковтування» соціокультурних зразків без індивідуальної переробки власних вражень. Напротивагу, особистість, яка частіше піддає рефлексії свої теперішні стани, є не лише більш відкритою культурному досвіду, а й має більше можливостей реалізуватись у соціумі.

Відносна незалежність від зовнішніх впливів

Формування відносної незалежності від соціокультурного оточення є результатом відкритості досвіду особистості. Саме в юнацтві остаточно долається властива попереднім етапам онтогенезу залежність від дорослих, стає більш адекватним самоприйняття і стверджується самостійність особистості. За виключенням поодиноких негативних наративів, у розповідях юнаків про себе відстежується авторська позиція, яка характеризується самоприйняттям.

Стан викладу фактів свого життя юнаками в основному має реальну модальність, включаючи й передбачувані події майбутнього. Лише біля 10 % подій висвітлено з модальною забарвленістю можливості та жодна – з належною модальністю. Це може вказувати на відносну свободу від зовнішніх метанаративних впливів.

Темпоральні автобіографічні тексти насичені амбівалентними емоціями щодо переживання життєвих подій переважно на тлі позитивного наративу. Цей факт вказує на повноцінне проходження особистісного становлення в юнацькому віці, для якого є необхідними переживання пошуків, сумнівів та розчарувань, без яких неможливий повноцінний розвиток та відкритість досвіду оповідачів. Ті, хто пройшов через них, стають більшою мірою незалежними, творчо підходять до справи, володіють більш глибоким мисленням, яке дозволяє приймати самостійні рішення у складних ситуаціях, порівняно з тими, у кого процес формування особистості проходить у цей час гладко. Пережиті пошуки і сумніви забезпечують поліфонічність особистості як можливість бачити і відчувати інакші способи існування, для чого важлива не стільки значущість інших на їх життєвому шляху, а їх наявність чи відсутність, чим забезпечується можливість особистісного самопроекування.

В юнацькому віці особистість усвідомлює та привласнює особистий життєвий досвід. Процес рефлектуючого відособлення є одним із чинників особистісного зростання юнаків, за яким: чим вищий рівень розвитку особистості, тим, з одного боку, її тексти більше зорієнтовані на „внутрішнього Іншого”, а з іншого, визнається індивідуальність „зовнішнього Іншого”. Тобто це процес визнання незалежності власної історії від історій інших осіб та

безвідносно щодо власного досвіду сприйняття інших історій. Формування самоцінності власної особистості в юнацькому віці відбувається паралельно визнанню ціннісних переваг інших осіб, які не властиві самому оповідачеві.

За емпіричним дослідженням самопрезентаційних можливостей в юнацькому віці був встановлений взаємозв'язок розуміння особистісного досвіду та сприйняття досвіду іншого. Кореляційний зв'язок не перевищив середньої тісноти зв'язків. Оскільки не було встановленого сильного тісного зв'язку, можна припустити, що в юнацькому віці вже з'являється можливість сприйняття чужих історій безвідносно до того, чи переживались подібні історії у власному житті.

Незалежність від зовнішніх впливів констатується й за самотійною реінтерпретаційною діяльністю власного досвіду. Звісно, не всі віхи, виділені юнаками як значущі для становлення власної особистості, піддаються рефлексивному аналізу. Втім, п'ята частина значущих подій власного життя були реінтерпретовані юнаками без стороннього втручання психолога, лише на основі власної роботи з діагностичною методикою.

Варто зазначити, що частина юнаків і дівчат ще не здатні вирізнити власні досягнення з арсеналу того, що спонукало чи сприяло їх здійсненню. Але і в їхніх життєвих історіях проявляється авторська позиція та конгруентність стану при описі подій життя. Можна припустити, що повідані історії присвоєні із соціокультурного досвіду без піддання їх рефлексії. На даний час простір, особливо віртуальний, в який занурюється молодь, забезпечує широкий вибір різних культурних текстів, життєвих стилів і способів самовираження (з акцентом на суб'єктивне благополуччя), і цим самим сприяє розвитку самототожності особистості з різним ступенем відчуття реалістичності особистісного простору. Але, в силу вікових особливостей та інтерпретативних можливостей власного досвіду, самототожність може мати місце і без збереження поваги до чужих життєвих історій та усвідомленості своєї реальної включеності у соціокультурний контекст життя, що робить особистість більш піддатливою зовнішнім впливам середовища.

Творче ставлення до загальноприйнятих дискурсивних практик

Авторство власної історії життя, що вказує на відносну незалежність від впливів оточення, забезпечується творчим ставленням до навколишніх дискурсивних практик, яке, у свою чергу, проявляється у ступені активності керування смисловим простором з боку особистості.

Інтелектуальна зрілість осіб юнацького віку спонукає до пошуку умов самореалізації, яка вбачається у цьому віці в узагальнено-збірній моделі ідеалу. Здатність до узагальнення, абстрагування, тенденцій причинно-наслідкових пояснень, збагачення їх формальними і смисловими компонентами допомагає структуруванню переривчатого сучасного соціокультурного досвіду.

Специфіка інтелектуальної зрілості особистості полягає у тому, що розуміння всіх об'єктивних явищ та властивостей предметів переломлюється крізь призму індивідуальних, особистісних вражень, призму життєвого досвіду. Будь-який проінтерпретований новий досвід входить у загальну систему особистісного досвіду. Дискурсивні практики забезпечують можливість переходу досвіду в умови життя. Особистість має можливість самостійно обирати ту або іншу дискурсивну практику, що є творчим її самоздійсненням. Ще одна функція творчого ставлення до дискурсивних практик – це утримання всіх елементів, що відбивають і виражають «Я», у рамках деякої цілісності. Творче ставлення може проявлятися і в порушенні канонів класичних дискурсивних моделей, і містити не лише вияв «Я», але й ставлення автора до власного тексту [Масієнко, 2006].

Інтерпретація життєвого досвіду є суб'єктивним процесом тлумачення подій на тлі індивідуальних смислів та загальноприйнятих значень. Широта розуміння й інтерпретації особистісного досвіду, яка почасти забезпечується врахуванням його подієвої хронології, збагачує його та забезпечує повноцінне становлення особистості, а також сприяє творчому ставленню до навколишніх дискурсивних практик.

Особистість юнацького віку активно інтерпретує власний досвід. Більше половини проінтерпретованих подій власного життя належить минулому. Проінтерпретовано також близько п'ятої частини подій сучасності та четверту

частину передбачених подій майбутнього. Суб'єктна активність у минулому спостерігається щодо третини описаних подій, хоча пасивність підкреслювалась у половині з них. Активність впливу на події теперішнього також нижча від фатального їх перебігу: у четвертій частині подій відзначається суб'єктна активність, а у третій – їх неминучість. А от щодо передбачуваних подій майбутнього, відповідальність за їх здійснення була відзначена майже у половині, а фатальність їх протікання лише у п'ятій частині, які, слід зазначити, є майже всі позитивно забарвленими. Загалом, у текстах автонаративів активні та пасивні дієслова зустрічаються приблизно порівну. Тобто, особистість юнацького віку здатна до самопроекування і саморозвитку, але досить часто проживає у сценарних рамках власної долі, фатуму. Фатальні події, як показує аналіз, в основному виникають не стільки з наративного тексту, скільки з квазінаративного, утворенню яких сприяє поєднання не завжди усвідомленої інформації. Особисті ж наративи сприяють подоланню впливу створених квазінаративів та настановлень, які блокують творчість щодо дискурсивних практик та технологій.

Проведене дослідження підтвердило тезу Н. В. Чепелевої, що особистість поступово втрачає здатність до породження особистих наративів, здебільшого продукуючи квазінаративи, що є не результатом осмислення індивідуального та соціокультурного досвіду, а «проковтуванням» зразків, які породжуються ЗМК та зчіплюються між собою за мозаїчним принципом [Чепелева, 2009, с. 9]. Тож, актуалізації більш високого ступеня активності керування власним смисловим простором в юнацькому віці сприяє збагачення досвіду особистості тими дискурсивними практиками, які б сприяли її особистісному зростанню.

Відповідальність за історію власного життя

Логічною подальшою характеристикою життєвого досвіду в юнацькому віці є відповідальність за власні історії, що характеризує відношення особистості до них «як до своїх». На противагу творчому ставленню до дискурсивних практик, що першочергово забезпечується інтелектуальною зрілістю, відповідальність за власні історії є результатом особистісної зрілості

як рівня особистісного і духовного розвитку. Особистісна зрілість у цьому віці інтенсивно формується. Її формування пов'язано, в першу чергу, з інтенсивним розвитком самосвідомості, яка вже не просто віддзеркалює особливості формування особистості, а й сама значно впливає на її становлення, та вирішенням проблеми віку – проблеми сенсу життя. Потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини та належний рівень самопізнання спонукають до появи відповідальності за своє власне життя. В юнацькому віці спостерігається спростування продукції наслідування і негативне ставлення до минулого ідеалу [Дружинин, 1999]. У більш зрілому віці відповідальність за власні історії набирає рис вміння вибудувувати історію власного життя як неповторне відкриття, незавершений особистісний твір [Чепелева, 2010].

Особистість юнацького віку рефлексує власні тексти, їхню якість, відповідність задуму тощо. На відповідальність вказує ступінь активності особистості при керуванні власним смисловим простором, її здатність впливати на загальноприйняті дискурсивні практики, а не пасивно „піддаватися” їм. Дана характеристика проявляється за певних змін обставин у переосмисленні й переструктуруванні власного життєвого досвіду, а отже і власної ментальної моделі світу. Одним із критеріїв даної характеристики в тексті є дієслова, що виражають дію від першої особи. Як вже зазначалось, вживання дієслів першої особи в автобіографічних текстах осіб юнацького віку статистично не відрізняється від кількості вживання дієслів, що вказують на пасивну дію, тобто їх є приблизно порівну. Якісний змістовний аналіз життєвих історій юнаків показав, що більше половини респондентів відчувають і передають в розповідях про себе свою автономію, і дещо менша частина опитаних описує та аналізує події, що вказують на соціальну відповідальність. Отже, в цьому віці відповідальність як особистісна характеристика, яка є надбанням життєвого досвіду людини, перебуває на стадії формування.

Слід зазначити, що при віковій зорієнтованості на майбутнє, частина життєвих історій респондентів не містить передбачення майбутнього. Це може бути відображенням невпевненості у завтрашньому дні, розмитості перспектив, відбитком соціальних стереотипів, що зумовлюють дозованість інформації

іншим тощо. Втім, статистичний аналіз показав, що відсутність опису власного майбутнього спостерігається у досліджуваних, які неорієнтовані на майбутнє в часовій перспективі, а власне минуле описують з пасивного погляду і не надають рефлексивної інформації щодо власного життя в цілому. І навпаки, антиципація майбутнього виявляється у юнаків, які здатні рефлексувати власні життєві події, приймають відповідальність за їх результати та орієнтуються на позитивне активне майбутнє. Це також доводить, що відносно незалежними від зовнішніх впливів є близько половини осіб юнацького віку, які рефлексують події власного життя та приймають відповідальність за їх наслідки.

Досить рідко в даному віці зустрічаються розповіді про себе в яких на противагу відповідальності визначається індивідуалізм. Це переважно наративи негативного типу, в яких минуле інтерпретується досліджуваними як небажане, або про нього не має і згадки; більшість подій сучасності також опускаються, характеризується лише власна особистість як «індивідуальність, яку розуміють не всі». Перспективні плани таких особистостей стосуються майже всіх сфер діяльності, але розраховані лише на близьку перспективу. Можливо вони «живуть» у самотійно сконструйованому просторі без об'єктивістичного його зіставлення з реальним. Такий простір конструюється з активізацією великої кількості захисних механізмів.

Взагалі, помічено тенденцію, що особистості, орієнтовані на відповідальність, а не на автономію, більше життєвих завдань планують на далеку перспективу та реінтерпретують минуле у позитивному напрямі. Таким чином, розширення часової перспективи і ретроспективи сприяє розвитку особистості в юності.

Відчуття свого місця у глобальній соціокультурній системі

Розвиток особистості юнацького віку характеризується також і відчуттям власного місця у глобальній соціокультурній системі, яке виявляється в дискурсивних практиках людини та переважно в такій характеристиці її досвіду як діалогічність.

Основним завданням юнацького віку є проблема особистісного і професійного самовизначення. Необхідність вирішення соціальних проблем вибору життєвої позиції і включення у більш багатоаспектне життя суспільства, за твердженням Л. І. Божович, викликає потребу зайняти внутрішню позицію дорослої людини, що передбачає суттєву перебудову особистості, спрямованої на вироблення нової ідентичності, щоб відповісти на питання «Яка Я?» [Божович, 1979]. Але особистісна зрілість передбачає й духовний розвиток, який вимагає від особистості відповіді на питання «Навіщо Я?».

Дослідження рівня інтерпретації історії життя юнаків стосовно образу їхнього «Я» показало, що майже всі респонденти знаходять відповідь на питання «Хто Я?» та «Яка Я?», що класифікується ідентифікаційним рівнем саморозуміння. Лише поодинокі тексти вказують на духовний рівень інтерпретації, що дозволяє відповісти на питання «Навіщо Я?». Тож, особистість юнацького віку знаходиться на шляху своєї зрілості.

Ще в кінці підліткового та на початку юнацького віку відбувається визначення особистістю своєї життєвої позиції і власного місця в соціумі. Необхідність самовизначення слугує своєрідним «роздоріжжям», на якому зростаюча особистість «звертає» або у бік активної суб'єктивної діяльності, що передбачає прийняття відповідальності за власне життя, самостійність життєвих виборів, або у бік пасивного слідування життєвим обставинам і відмови від спроб самостійного спрямування течії власного життя.

Особистісне зростання в юнацькому віці характеризується визначенням власних життєвих ліній, взаємопов'язаність яких проявляється в різних станах взаємодії смислових утворень (хаотичному, злитому чи структурному). Процес пошуку сенсу власного життя передбачає врахування не лише реальної та уявної власної соціальної ролі у суспільстві, а й її символічного контексту, оскільки, за твердженням Ж. Лакана, комплексна діалектика репрезентації світу включає уявний, реальний та символічний його аспекти.

У досліджуваних історіях наявність трьохмоментного відчуття власної значущості відображається як у наявності інших дійових осіб, їх взаємодії з автором так і метафоричного опису власного впливу на ті чи інші події.

Стосовно інтерпретації подій власного життя, життєвого простору, то більшість респондентів інтерпретують їх на репрезентаційному рівні, на якому описується сприйняття особистістю самої себе, тобто як особистість себе відчуває. Менша частина досліджуваних інтерпретує на значеннєвому рівні (поведінковому), тобто включаючи роздуми про те «як я це роблю?». І вже поодинокі тексти належать до смисленевого атрибутивного рівня, що дає відповідь на питання «навіщо я це роблю?». Тож, особистість юнацького віку вже здатна до відчуття та пошуку власного місця в соціально-культурній системі, але, найчастіше, не замислюється над тим.

Лабільність моделі життя залежно від змін соціокультурного контексту

Юність – пора формування світогляду як цілісної картини світу і себе у ній, поглиблення і більшої організованості мотивів поведінки. Проведене дослідження підтвердило, що когнітивна сфера в юнацькому віці здатна до вироблення індивідуальної цілісної картини світу. Її формуванню сприяє усвідомлення плину часу, диференційованість часових інтервалів, зростання ступеня узагальненості й конкретного представлення часу в цілях, планах, очікуваннях.

Одночасно підвищується рівень реалізму, юнаки стають здатними до створення синтезованої узагальненої і динамічної моделі як власної особистості, так і траєкторії власного життя. Саме такі надбання віку роблять людину чуттєвою і лабільною до зовнішніх впливів соціокультурного контексту, на протигагу конкретності й стабільності ідеального образу життя. Широкий трансцендентний погляд на себе, власне життя, інших та соціокультурні надбання забезпечує лабільність і динамічність власних перспектив і футурологічних сюжетів.

Зміни соціокультурного контексту життя людина може відстежувати, порівнюючи певні його прояви у часовій на просторовій динаміці як той чи інший феномен трансформується порівняно з його попередніми станами та розповсюджується на інші сфери та галузі. Розуміння та інтепретація цих змін

відбувається ще й стосовно того прогнозу, який людина передбачає в їх протіканні.

Тож, часова орієнтованість особистості є визначальною у побудові та реалізації нею моделі власного життя. Особливості часової орієнтованості досліджуваних юнаків вдалося визначити за допомогою реалізації факторного аналізу, на основі якого виділено 8 типів: один з яких засвідчує збалансовану часову перспективу, в п'ятьох відстежується орієнтація на теперішній час, у двох – орієнтація на минулий (причому, в жодній з них не ввійшло позитивне минуле), і лише в одному – орієнтація на майбутнє.

Юнаки, які зорієнтовані на збалансовану часову перспективу у власному житті відчують взаємозв'язок минулого, теперішнього та майбутнього. У розповідях про себе частіше за інших наводять рефлексивну інформацію. Вони є дещо схильними до ризику. Як бажаних співбесідників найчастіше обирають близьких дорослих, а не одноліток, хоча проблем у спілкуванні з товаришами не відмічається. Найчастіше ставлять перед собою реальні цілі, їхні життєві завдання є масштабними, що пронизують весь життєвий шлях. Але у них, що характерного для даного вікового періоду, нечітко визначена пріоритетність життєвих цілей на фоні недостатньої їх усвідомленості. Саме цей тип часової орієнтованості найбільше спрямований на факультативний розвиток особистості.

Наступні два типи характеризуються досвідом двох часових орієнтацій: «теперішнє-майбутнє» та «минуле-теперішнє».

Юнаки, що входять до типу орієнтованих на «теперішнє-майбутнє», відхиляють можливість гедоністичного сьогодення. Вони є більш інтровертованими, дещо закритими новому досвіду та не схильні до ризику. Стосунки з іншими частіше будують з позицій (транзакційних станів за Е. Берном) дорослого та батьківської за формальним чи конфліктним типом. У розповідях про себе найчастіше висвітлюють власні плани та піднімають проблеми зі сфери навчання і професійної діяльності. Події майбутнього висвітлюють як фактологічну інформацію, успіх досягнень у майбутньому приписують в основному власним здібностям та можливостям, тобто займають

суб'єктивно активну позицію щодо побудови власного життя. В описі минулого та теперішнього у власній історії життя також не займають пасивної позиції. Не схильні рефлексувати власне минуле як і описувати власні негативні емоції, а також уникають розповідей пов'язаних з коханням.

Юнаки та дівчата, які увійшли до типу орієнтованих на «минуле-теперішнє», описують власне негативне минуле та фаталістичне теперішнє. Вони є переважно нейротичними особистостями. В автобіографії, описуючи власне минуле і сьогодення майже не вживають активних дієслів першої особи, що свідчить про пасивне відношення до плину власного життя; минуле фактично не піддається рефлексії та реінтерпретації. Життєві завдання переважно пов'язують з навчанням та професійною діяльністю, уникають завдань, що належать до особистісної сфери самоздійснення. У розповіді про себе одноліткам вживають слова та вислови, що виражають амбівалентні емоції. У них відзначається сформованість відчуття взаємозв'язку минулого, теперішнього та майбутнього етапів життя, але майбутнє майже не насичується подієвістю.

Наступні три типи характеризуються орієнтацією лише на теперішній час, але з різною його інтерпретацією: гедоністичне, активне, фаталістичне.

Особи, орієнтовані на гедоністичне теперішнє, у власній біографії значну увагу приділяють опису значущих подій життя та, після певної роботи з текстом, часто доповнюють його випущеними віхами. У їхньому тексті часто зустрічається можливий стан здійснення подій. Вони переважно екстравертовані, схильні до ризику та мають гармонійний тип стосунків з оточуючими. Описуючи власне майбутнє, використовують переважно дієслова пасивної форми, наводять лише фактологічну інформацію про передбачувані події. Розповідаючи історію про себе своїм одноліткам, частіше за інших розкривають причинно-наслідкові зв'язки між подіями свого життя. Їхні розповіді про себе забарвлені емоціями різних модальностей, а також містять і досить багато інформації без емоційного окрасу. Переважно відверті у спілкуванні, розкривають майже усі теми власного життя.

Ті особи, що займають активну позицію щодо власного життя сьогодні (орієнтовані на активне теперішнє), у взаємодії з іншими уникають батьківської позиції та позиції дорослого з формальним стилем спілкування. Їхні історії емоційно насичені. Здійснення власних життєвих очікувань, на їхню думку, в основному залежить від них самих. Якщо ж деякі очікування не здійсняться, вони будуть досить емоційно переживати невдачу. В особистісному плані є недобросовісними, що згідно з інтерпретацією методики «Локатор великої п'ятірки» є характеристикою креативності. Вони відчують більш складний за лінійний взаємозв'язок минулого, сьогодення та майбутнього, але у розповіді про себе обмежуються лише подіями сьогодення. Інформація про минуле та теперішнє передається в фактологічному стилі, майже без рефлексивної обробки, уникають висвітлення власних перспектив.

Особи з пасивною позицією щодо власного життя (фаталістичне теперішнє) переважно мають плани лише на близьку перспективу, в основному їх переживання пов'язані з найближчими днями, а життєві завдання на декілька років вперед майже відсутні. Власні перспективи вбачають в основному у задоволенні особистих бажань, завдання з самоздійснення для себе майже не визначають. Розповідаючи іншим про життєвий шлях у минулому, уникають дієслів активної форми від першої особи. У власному житті найбільше бажають переживати моральні емоції та піддають певному рівню рефлексії сьогодення.

Виділяється також ще два типи орієнтованих на негативне минуле та неорієнтованих на майбутнє.

Досліджувані, які увійшли до визначеного типу орієнтованих на негативне минуле у наративній розповіді досить рідко вживають активні дієслова від першої особи, емоційно не насичують події власного життя. Для історій одноліткам обирають події сьогодення і уникають подій минулого. Найбільші сподівання власного життя покладають на майбутнє. Життєві завдання, пов'язані з сферою дружби, майже відсутні.

Особи, які неорієнтовані на майбутнє, при взаємодії з іншими найчастіше займають позицію дитини за відгородженим типом. Життєві завдання не

пов'язують із сімейною сферою. Слабо відчують темпоральні зв'язки подій власного життя та не схильні до ризику.

Належність людини до виділеного типу часової орієнтації може зберігатись протягом подальшого життя, якщо не відбудеться рефлексивного переструктурування нею власного життєвого досвіду.

Таким чином, порівняно із більш ранніми віковими періодами, процеси розуміння та інтерпретації життєвого досвіду в юнацькому віці переходять на значно вищий якісний щабель розвитку. Життєвий досвід юнаків набирає самоцінності, що дозволяє їм усвідомити унікальність власної життєвої історії в контексті конкретних соціокультурних умов. Відкритість досвіду особистості юнацького віку сприяє її відносній незалежності від навколишнього соціокультурного контексту. У наративах юнаків відстежується авторська позиція, яка забезпечується творчим ставленням до навколишніх дискурсивних практик. Несуперечливість досвіду в юнацькому є результатом особистісної зрілості як рівня особистісного і духовного розвитку, що зумовлює відповідальність за власні історії. Розвиток особистості юнацького віку характеризується ще й появою відчуття власного місця у глобальній соціокультурній системі, яке виявляється в дискурсивних практиках людини та переважно в такій характеристиці її досвіду як діалогічність. В юності закладаються основи формування світогляду як цілісної картини світу і себе у ній. Одночасно підвищується рівень реалізму, та з'являється відчуття плінності часу. Юнаки стають здатними до створення синтезованої узагальненої і динамічної моделі власної особистості, історії свого життя. Широкий трансцендентний погляд на себе, інших та соціокультурний досвід сприяє побудові лабільних і динамічних життєвих перспектив і футурологічних сюжетів. Зміни життєвого простору особистості забезпечуються наративною компетентністю, до розвитку якої сенситивна особистість юнацького віку.

Література

1. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – М. – 1979. – №4. – С. 23 - 34.

2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. / Владимир Николаевич Дружинин. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 368 с.
3. Зазимко О. В. Формування життєвих цінностей в юнацькому віці: психологічні особливості / О. В. Зазимко // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2012. – № 4 (84). – К.: КНТЕУ, 2012. – С.89-104.
4. Зазимко О.В. Рефлексирующее обособление как механизм понимания и интерпретации личностного опыта в юношеском возрасте / О.В. Зазимко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Том II. Психологічна герменевтика. – Випуск 7. – С. 143–154.
5. Леонтьев Д. А. Личностное измерение человеческого развития / Д.А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2013. – №3. – С. 67-80.
6. Леонтьев Д.А. Личность в непредсказуемом мире // Методология и история психологии. – 2010. – Т. 5. – Вып. 3. – С. 120-140.
7. Масієнко Ю. О. Структурно-динамічні ознаки «я-тексту» особистості. – дис.канд психол.н. – 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 253 с.
8. Розин В.М. Можем ли мы проектировать себя сами? / В.М. Розин // Философские науки : Научно-теоретический журнал. – 2009. – №12 . – С. 8-26.
9. Тульчинский Г. Жизнь как проект / Григорий Тульчинский //«Знамя». – 2012. – №1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/znamia/2012/1/t12.html>.
10. Чепелева Н.В. Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – Том 2, вип. 6. – С. 15-24.
11. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – Вип. 22 (25). – К.: Міленіум, 2009. – С. 3-11.
12. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Г.П.Щедровицкий – М.: Шк. Культ. Полит., 1995. – 800 с.